

History & Culture

تاریخ و فرهنگ

Vol. 50, No. 2, Issue 101

سال پنجاهم، شماره ۲، شماره پیاپی ۱۰۱

Autumn & Winter 2018-2019

پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص ۸۵-۹۸

DOI: <https://doi.org/10.22067/jhc.v50i2.78304>

اهمیت توجه به جغرافیا در تحلیل رویدادهای تاریخی قرآن کریم؛ مطالعه موردی: موقعیت جغرافیایی مدین شعیب*

علی باقرزاده فلاح

دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ایران

Email: Ali.bagherzadeh14@yahoo.com

دکتر محمد علی احمدیان

دانشیار گروه جغرافیا، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ایران

Email: Ahmadian@um.ac.ir

دکتر شهربانو دلبری

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ایران

Email: Delbari0410@mshdiau.ac.ir

دکتر اردشیر اسد بیگی^۱

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ایران

Email: Ardeshir.asadbeigi@gmial.com

چکیده

یک‌سونگری قرآن‌پژوهان و مفسران و تأکید بیش از اندازه آنان بر عامل «زمان» و کم‌توجهی به عامل «مکان» به عنوان بستر رویدادهای تاریخی، موجب بروز اختلاف نظر درباره خصوصیات مکانی رویدادهای تاریخی قرآن کریم شده است. به عنوان نمونه، می‌توان به مدین شعیب اشاره کرد که موقعیت مکانی و مختصات جغرافیایی آن مورد اختلاف نظر قرآن‌پژوهان و مفسران بوده است؛ به طوری که بعضی از منابع و تفاسیر از آن به عنوان شهری در ساحل شرقی دریای سرخ نام برده‌اند و برخی دیگر از آن به عنوان ناحیه‌ای وسیع از شمال غرب شبه‌جزیره عربستان تا بخش‌هایی از جنوب شرقی شبه جزیره سینا یاد کرده‌اند. هدف این جستار تأکید بر ضرورت کاربرد اطلاعات مکانی در تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی قرآن کریم است که از طریق مطالعه منابع مکتوب و اسناد و بررسی نقشه‌ها و اطلس‌های جغرافیایی و تصاویر ماهواره ای صورت گرفته است. نتایج حاصل نشان می‌دهد که استفاده از دیدگاه‌های صاحب‌نظران در بیان اهمیت پیوند ساختاری میان تاریخ و جغرافیا و تکیه بر جایگاه مهم مکان‌پژوهی می‌تواند تحلیل و تفسیر دقیق‌تری از رویدادهای تاریخی قرآن کریم به دست دهد.

کلیدواژه‌ها: قرآن‌پژوهی، کتاب مقدس، جغرافیای تاریخی، مدین شعیب.

*. تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۱۰/۱۵، تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۸/۰۳/۱۲.

۱. نویسنده مسئول

The Importance of Geography in Analyzing the Historical Events of the Holy Quran

Case Study: Geographical Location of Midian of Shu'ayb

Ali Bagherzadeh Fallah

PhD student in History and Civilization of Islamic Nations, Mashhad Branch, Islamic Azad University of Mashhad, Iran

Dr. Mohammad Ali Ahmadian

Associate Professor of Geography, Mashhad Branch, Islamic Azad University of Mashhad, Iran

Dr. Shahrbanoo Delbari

Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Mashhad Branch, Islamic Azad University of Mashhad, Iran

Dr. Ardeshir Asadbeigi (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Mashhad Branch, Islamic Azad University of Mashhad, Iran

Abstract

The narrow vision of the Qur'an scholars and commentators, and the overemphasis on the "time" factor at the cost of "place" factor as the context of historical events, have stirred controversy over the spatial characteristics of historical events in the Holy Quran. A case in point is Midian of Shu'ayb the location and geographical coordinates of which have been the subject of dispute by scholars and commentators. Accordingly, some sources and interpretations have contended that Midian of Shu'ayb was an urban area on the east coast of the Red Sea while others have introduced it as a vast area that stretches from the northwest of the Arabian Peninsula to areas in the southeast of the Sinai Peninsula. The purpose of this paper is to underline the necessity of exploiting spatial information in analyzing and interpreting the historical events of the Holy Quran through the analysis of written sources and documents as well as geographical maps, atlases and satellite imagery. The results reveal that exploiting the views of scholars in underscoring the importance of the structural link between history and geography and relying on the crucial position of research can provide a more accurate analysis and interpretation of the historical events in the Holy Quran.

Keywords: Quranic Studies, Holy Book, Historical Geography, Midian of Shu'ayb.

مقدمه

بسیاری از گزارش‌های مورخان و مفسران از رویدادهای تاریخی قرآن کریم صرفاً به عامل «زمان» و ابعاد تاریخی محدود گردیده و ابعاد مکانی و خصوصیات جغرافیایی در این گزارش‌ها کمتر مورد عنایت قرار گرفته است. این کم‌توجهی به عامل «مکان» در حالی صورت می‌گیرد که محققان و به‌ویژه تاریخ‌پژوهان، بر نقش مؤثر اطلاعات مکانی و ویژگی‌های جغرافیایی در پژوهش‌های تاریخی تأکید نموده‌اند. هرودوت^۱ اولین مورخی بود که در قرن پنجم پیش از میلاد به وجود رابطه میان تاریخ و جغرافیا پی برد. او معتقد بود که حوادث تاریخی را در بستر جغرافیایی آن‌ها باید مطالعه کرد (بیگ‌محمدی، ۲). ویل دورانت^۲ مورخ بزرگ عصر ما نیز می‌نویسد: «جغرافیا زادگاه تاریخ است، مادر و پرورنده آن و خانه‌ای است که تاریخ در آن انضباط می‌گیرد» (۸/۲). برخی از تاریخ‌پژوهان معتقدند «فهم دقیق و تفسیر واضح حوادث تاریخی، جز به مدد دانش جغرافیا میسر نمی‌گردد» (آئینه‌وند، ۳۰۱-۳۰۲). همچنین برخی تحقیقات مفصلی درباره نقش عوامل جغرافیایی در تاریخ انجام داده‌اند که از آن جمله می‌توان به تحقیقات هارولد کارتر^۳ و گوردون ایست^۴ درباره نقش جغرافیا در فهم تحولات تاریخی شهرها اشاره کرد. همچنین می‌توان از «ارم ذات العماد» نام برد که به دلیل کمبود اطلاعات جغرافیایی، گمانه‌زنی‌های مختلفی درباره مکان دقیق آن ارائه شده است؛ به طوری که مسعودی در مروج الذهب محل آن را دمشق دانسته و مؤلف تاریخ طبری آن را در اسکندریه مصر ذکر کرده است. برخی هم محل آن را در جنوب غربی شبه جزیره عربستان، میان صنعا و حضرموت دانسته‌اند (خزائلی، ۱۱۰-۱۱۱). درعین حال، ابن‌خلدون در همه این گمانه‌ها تردید کرده است (ابن‌خلدون، ۲۴). همچنین است موقعیت جغرافیایی شهر نجران که نامش در ارتباط با واقعه مهم مباحله مطرح است؛ لیکن اطلاعات مکانی اندکی از آن موجود است (احمدیان، «نگاهی به سیر تاریخی نجران»، ۲۲۳). مکان دقیق غار اصحاب کهف، محل ولادت حضرت عیسی، محل فرود آمدن کشتی نوح نیز از آن جمله‌اند. نقش مؤثری که خصوصیات مکانی در پژوهش‌های قرآنی دارد، نگارندگان را برآن داشت که ضرورت کاربرد دانش جغرافیا به عنوان دانش مکان و نقش آن در تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی قرآن کریم را مورد بررسی و تحقیق قرار دهند.

بنابراین، سوال اصلی تحقیق حاضر را می‌توان چنین بیان کرد که دانش جغرافیا به عنوان علم مکان تا چه حد می‌تواند در توضیح و تحلیل رویدادهای تاریخی قرآن کریم از جمله مدین شعیب مؤثر باشد.

۱. Herodot

۲. Will-Durant

۳. Carter, Harold, *An Introduction to Urban Historical Geography*, Britania, Edward Arnold, 1989.

۴. Gordon East, W., *an Historical Geography of Europe*, London, 2015.

مباحث نظری و ادبیات موضوع

از آن جا که برداشت‌های متفاوتی از جغرافیای تاریخی وجود دارد، در ابتدا لازم است نظری کوتاه به مفهوم آن بیندازیم. بسیاری از تعاریف موجود بر این نکته مهم تاکید ورزیده‌اند که جغرافیا در این زمینه نقشی مهم و اساسی دارد. در ادامه به برخی از این تعاریف اشاره می‌شود:

الف) «جغرافیای تاریخی عبارت است از مطالعه جغرافیایی یک مکان، سرزمین یا ناحیه که در دوره خاصی از گذشته صورت می‌گیرد» (61, "historical geography", Encyclopedia Britannica).

ب) جغرافیای تاریخی در حقیقت مطالعه پدیده‌های جغرافیایی است که در گذشته صورت می‌گیرد (احمدیان، «جغرافیای تاریخی چیست»، ۳۲۷). تعاریف دیگری نیز وجود دارد که در آن‌ها بر ابعاد مکانی مفهوم جغرافیای تاریخی تاکید شده است (نک: مهدوی، ۲۴۵؛ گنجی، ۲۲۳؛ شکوئی، ۸۴؛ شایان، ۱۷۱).

گفتنی است که جغرافیای تاریخی، به عنوان بخشی از دانش جغرافیا، از همه شاخه‌های این علم که به ارائه اطلاعات مکانی می‌پردازند، بهره می‌گیرد؛ دانش‌هایی مانند ژئومورفولوژی^۱ (شناخت چهره زمین)، کليماتولوژی^۲ (هواشناسی)، هیدرولوژی^۳ (آب‌شناسی) و پدولوژی^۴ (خاک‌شناسی). مروری بر ادبیات موضوع در خارج از جهان اسلام مؤید آن است که اکنون تحقیقات جغرافیایی در ارتباط با کتاب مقدس چنان جایگاه مهمی یافته که اطلس‌های جغرافیایی مستقلی با عنوان اطلس کتاب مقدس^۵ انتشار یافته است.^۶

رایت^۷ در این زمینه می‌نویسد: در کتاب مقدس جغرافیا و تاریخ و مذهب چنان به هم آمیخته‌اند که پیام‌های مذهبی بدون درک کاملی از خصوصیات مکانی میسر نمی‌شود. برای آن‌که اهمیت نقش جغرافیا بیشتر مشخص شود باید یادآور شد که صفحات ۲۹۳-۳۱۲ از دائرة المعارف قرآن به مدخل «جغرافیا» اختصاص یافته است (Neuwirth, pp.293-312). از دیگر نمونه‌ها در این زمینه کتابی است با عنوان *Geography Historical Holy land* که به قلم جورج آدام اسمیت به نگارش درآمده است.^۸

۱ . Geomorphology

۲ . Climatology

۳ . Hydrology

۴ . pedology

۵ . Bible Atlas

۶. دائرة المعارف کتاب مقدس نیز فصل خاصی را به «نقش جغرافیا در شرح و تفسیر کتاب مقدس» اختصاص داده است (Bible Encyclopedia, pp.445-450).

۷. Right

۸. Smith, G. A., *The Historical Geography of the Holy Land*, Armstrong and Son, New York, 1901

کاربرد نقشه‌های جغرافیایی نیز مورد توجه محققان کتاب مقدس قرار گرفته است؛^۱ لیکن در تحقیقات و پژوهش‌های قرآنی هنوز جایگاه خود را نیافته است.

جایگاه خصوصیات مکانی در قرآن

در حال حاضر کاربرد جغرافیا در ابهام‌زدایی از رویدادهای تاریخی قرآن کریم به یک ضرورت تبدیل شده است و شاید به همین دلیل باشد که برخی از قرآن‌پژوهان معتقدند که «امروز مورخان دنیا برای مکان، بیش از زمان اهمیت قائل هستند» (معرفت، ۱۰۵). امروز دانش جغرافیا به مدد تکنیک‌های جدید قادر است خدمات ارزنده‌تری در جهت ارائه اطلاعات مکانی به منظور تکمیل پژوهش‌های تاریخی ارائه کند. به عنوان نمونه، می‌توان به محل وقوع نبرد میان ایران و روم اشاره کرد: الم (۱) غَلَبَتِ الرُّومُ (۲) فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ (۳) (سپاه روم در نزدیک‌ترین سرزمین شکست خوردند و آنان پس از شکست خوردن، به زودی پیروز می‌شوند) (روم، ۳-۱).

همه مفسران و قرآن‌پژوهان محل این رویداد را با معنای لغوی «ادنی الارض» که «نزدیک‌ترین زمین» ترجمه شده، مرتبط می‌دانند. در تفسیر طبری و تفسیر ابوالفتوح رازی مراد از «ادنی الارض»، نزدیک‌ترین زمین به پایتخت روم، شهر قسطنطنیه، دانسته شده است. برخی دیگر مانند شیخ طوسی در «تبیان» احتمال داده‌اند که منظور آیه از نزدیک‌ترین زمین، مکانی نزدیک به ایران، در حد فاصل ایران و روم بوده است (عرب، ۸۸-۸۹). پیشرفت‌های اخیر در زمینه تصاویر ماهواره‌ای، راز نهفته این رویداد تاریخی را گشود و تمامی آراء در این زمینه را نادرست اعلام کرد. این تصاویر نشان دادند که در محدوده میان سوریه، اردن و فلسطین، پست‌ترین نقطه زمین قرار دارد که عمق آن ۳۹۵ متر پایین‌تر از سطح آب‌های آزاد است. به این ترتیب روشن شد که مراد از «ادنی الارض» پایین‌ترین نقطه زمین است نه نزدیک‌ترین زمین (یحیی، ۷۱).

مدین شعیب و اختلاف نظر مورخان و مفسران

یکی از اقوام مذکور در قرآن کریم اصحاب مدین یا قوم حضرت شعیب است. این قوم که در اکثر منابع تاریخی و تفسیری از فرزندان حضرت ابراهیم نامیده می‌شوند، ابتدا در سرزمین کنعان سکونت داشته و مردمی موحد بوده‌اند. این قوم پس از مدتی به سرزمینی مهاجرت کردند که بعدها به دلیل سکونت آنان، سرزمین مدین خوانده شد. ابن اثیر (د. ۶۳۰ ق) شعیب را «از دودمان برخی کسان که به ابراهیم باور آورده،

۱. محققان کتاب مقدس آثار زیادی در این زمینه تألیف کرده‌اند که از آن جمله است:

McMilan Bible Atlas, Oxford Bible Atlas, Atlas of the Bible, Then and Now Bible Map, Carta Bible Atlas, Baker's Bible Atlas, Satellite Bible Atlas: Historical Geography of the Bible.

با او به شام کوچیده بودند» می‌داند (ابن اثیر، ۱۷۵/۱). با استقرار این قوم در مدین و رونق کسب و کار و تجارت، به تدریج باورهای توحیدی و شیوه زندگی همراه با قناعت آنان، جای خود را به اعتقادات کفرآمیز و پرستش بت‌ها و زندگی اشرافی داد. طبق آیات قرآن کریم، این قوم با استفاده از ترازو و کیل نامیزان از اموال مردم می‌کاستند (اعراف، ۸۵) و در اثر بی‌توجهی به اندرزهای پیامبرشان سرانجام گرفتار مجازات الهی شدند (اعراف، ۹۱).

یکی از منابعی که اشاره ای به سرگذشت قوم شعیب دارد، بررسی تاریخی قصص قرآن تالیف محمد بیومی مهران است که در مجموعه‌ای پنج جلدی به شرح رویدادهای تاریخی قرآن پرداخته است (بیومی مهران، ۲۴۷). افزون بر آن، دانشنامه‌ی اماکن جغرافیایی قرآن مجید (عرب، ۲۳) و باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن (بی‌آزار شیرازی، ۷) نیز به این موضوع پرداخته‌اند. نام شعیب یازده بار در قرآن مجید آمده است (قرشی، ۴۱/۴). نام وی را بسیاری از منابع شعیب ذکر کرده‌اند؛ لیکن در تورات یترون نامیده شده است (هاکس، ۹۴۴). در جلد ۱۱ دائرةالمعارف جودائیکا آمده است: «پترو^۱ هفت اسم مختلف داشت که نشان‌دهنده فضیلت‌های اوست» (Rothkoff, 252). برخی از منابع این تعدد اسامی را نتیجه تحریفات می‌دانند و معتقدند «نام اصلی یکی از این‌ها بیشتر نبوده است» (رسولی محلاتی، ۳۴۵).

و اما مدین نامی است که بنا بر قول بعضی از مورخان و مفسران، هم به شهر شعیب واقع در ساحل دریای سرخ و هم به قبیله آن حضرت اطلاق می‌شده است. این نام در ۱۰ موضع از قرآن کریم ذکر شده است (اعراف، ۸۵؛ توبه، ۷۰؛ هود، ۸۴، ۹۵؛ طه، ۴۰؛ حج، ۴۴؛ قصص، ۲۲، ۲۳، ۴۵ و عنکبوت، ۳۶).

بطلمیوس (قرن دوم میلادی) جایی را در کنار دریای سرخ با نام مدیانا^۲ یاد کرده که پژوهش‌گران، آن را جایگاه مدین می‌دانند (علی، ۴۵۵/۱).

در نوشته‌های برخی از جغرافی‌دانان مسلمان از جمله اصطخری (ص ۱۰۶) نیز مدین صرفاً شهری در نزدیکی ساحل دریای سرخ دانسته شده و گاه آورده‌اند که از تبوک تا آن‌جا شش روز راه است. همچنین گفته شده که مدین دومین ایستگاه در مسیر زیارتی بین ایله و مدینه و از توابع مدینه بوده است. یوسفوس^۳، مورخ یهودی (قرن اول هجری)، نیز از شهر مدیم^۴ یاد کرده و آن را در شرق دریای سرخ جای داده است (بیومی

۱. Jethro

۲. madiana

۳. Josephus

۴. madiam

مهران، ۲۴۶).

از منابع دیگر قرون اولیه اسلامی که از مدین به عنوان شهر نام برده‌اند می‌توان به البلدان یعقوبی (صص ۱۱۹-۱۲۰)، مسالک و ممالک اصطخری (ص ۱۰۶)، حدود العالم من المشرق الی المغرب (ص ۱۶۹)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم مقدسی (ص ۷۹) و اشکال العالم جیحانی (ص ۴۷) اشاره کرد. از منابع جدید نیز اماکن جغرافیایی در قرآن (رضایی، ۸۷)، اعلام جغرافیایی در متون ادب فارسی (دزفولیان، ۱۲۸۸)، جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی (قره‌چانلو، ۶۱/۲)، نقد و بررسی اسرئیلیات (کلباسی اصفهانی، ۷۸)، تفسیر نمونه (مکارم شیرازی، ۵۳/۱۶) و فرهنگ لغات قرآن (مهرین شوشتری، ۳۹۷) از آن به عنوان شهر یاد کرده‌اند.

در مقابل، باسورث منابع دیگری را نام می‌برد که بر خلاف اکثر گزارش‌های موجود، مدین را ناحیه‌ای دانسته‌اند که از زمان پیامبر اسلام از سرزمین‌های جنوب سوریه جدید، اردن و شمال حجاز تا جنوب تبوک و وادی القری امتداد داشته است (Bosworth, 53-64). از منابع کهن، مروج الذهب از آن به عنوان ناحیه نام برده است (مسعودی، ۴۴). از منابع جدید، اطلس القرآن نیز آن را سرزمینی در نزدیکی شام در شرق خلیج عقبه دانسته است (ابوخلیل، ۸۹). در دائرة المعارف فارسی مصاحب نیز آمده است: «بعضی آن را از خلیج عقبه تا موآب و طور سینا می‌دانند و بعضی می‌گویند از شبه جزیره سینا تا فرات امتداد داشته است» (ص ۲۷۲). همان‌گونه که ملاحظه شد، این گزارش‌های کوتاه و مختصر هیچ تصویر روشنی از مدین و شهر یا ناحیه بودن آن به دست نمی‌دهند. بدین ترتیب، این سرزمین که محل یکی از رویدادهای مهم تاریخی بوده، همچنان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد.

دیدگاه کالین همفریز

کالین همفریز^۱ ضمن تحقیقات مفصل خود درباره رویدادهای تاریخی کتاب مقدس، درباره مدین مطالعات عمیقی داشته است. چنان‌که همفریز خود می‌گوید، او این مطالعات را از آن جهت انجام داده که تحقیقات چندانی درباره جغرافیا و تاریخ مدین وجود نداشته است (Humphreys, 44-5). وی به پشتوانه مطالعات مفصلی که در این باره انجام داده، اطلاعات روشنی درباره مدین در اختیار می‌گذارد. او به صراحت اظهار می‌دارد که برخلاف گزارش‌های فراوانی که از مدین به عنوان شهر نام می‌برند، مدین در حقیقت ناحیه‌ای وسیع بوده است که از شمال تا جنوب و از شرق تا غرب هریک ۲۰۰۰ مایل طول داشته است. این سرزمین در شرق خلیج عقبه و شرق شمالی‌ترین سواحل دریای سرخ و به عبارت دیگر، در

۱. Calin J. Humphreys

شمال غربی شبه جزیره عربستان کنونی قرار داشته است. وی همچنین بیان می‌دارد که شواهد باستان‌شناسی دقیقی در دست است که نشان دهد در قرون ۱۲ و ۱۳ پیش از میلاد شهرها و شهرک‌هایی پرجمعیت مانند قریه^۱ و تیماء^۲ در ناحیه مدین وجود داشته است (Ibid, 46-8). وی با کمک گرفتن از جان ری^۳ استاد دانشگاه کمبریج و متخصص مطالعات مربوط به مصر و ویلیام فنسی^۴ مدیر مطالعات عربی در لندن و همچنین با مراجعه به نتایج تحقیقات باستان‌شناسانی چون روتن برگ^۵ و گلاس^۶، گزارش‌های مفصلی از این ناحیه به دست داده و ابهامات زیادی را در این زمینه روشن کرده است. همچنین این تحقیقات نشان داده است که اهل مدین به دلیل اشتغال به دامداری و سفرهای تجاری نمی‌توانسته‌اند در یک نقطه شهری متمرکز شوند؛ بلکه در محدوده جغرافیایی وسیعی به نام مدین به سر می‌برده‌اند. شاید این اختلاف آراء درباره شهر یا ناحیه بودن مدین به اختلاف زمانی گزارش‌های مزبور بازگردد.

عوامل جغرافیایی و ابهام‌زدایی از تفسیر مدین در قرآن کریم

با مراجعه به نقشه‌ها و اطلس‌های جغرافیایی (Green, 147; Sinclair, 78-92) و در نظر گرفتن موقعیت مکانی ناحیه مدین (نقشه‌های ۱ و ۲)، ملاحظه می‌شود که این سرزمین با مناطقی مانند دره رود اردن از یک سو و سواحل شرقی دریای مدیترانه از سوی دیگر مجاور بوده است. ارتفاعات واقع در سواحل شرقی دریای مدیترانه نقش مهمی در رونق کشاورزی داشته و عامل مهمی برای جذب رطوبت دریای مدیترانه و بارش باران برای جلگه‌های ساحلی بوده است. مراجعه به نقشه‌های اقلیمی نشان دهنده حجم بارندگی قابل توجهی از ۷۵۰ تا ۱۲۵۰ میلی‌متر در این منطقه است و این حجم گاه تا ۲۰۰۰ میلی‌متر نیز در ارتفاعات افزایش می‌یابد. از آن جا که حداقل بارندگی برای کشت دیم حدوداً ۲۵۰ میلی‌متر در سال است، در سرتاسر این منطقه و به خصوص در کوه پایه‌ها علاوه بر کشت آبی، کشت دیم نیز امکان‌پذیر است. در این منطقه، محصولات مانند غلات، انواع میوه و محصولات خاص منطقه مدیترانه نیز به وفور تولید می‌شود.

در این سرزمین از گذشته تا امروز مراکز تجاری مهمی نیز وجود داشته است. بنادری مانند صور و صیدا در دوره فنیقی‌ها به اوج اهمیت تجاری خود رسیده و از شهرت جهانی برخوردار بوده‌اند. دامنه

۱ . Qurayyah

۲ . Tayma'

۳ . John Ray

۴ . William Fancy

۵ . Rotten Berg

۶ . Glass

روابط تجاری این شهرها تا بنادر شمال آفریقا و جنوب اروپا نیز گسترش داشته است. یکی از دلایل مهم رونق اقتصادی سرزمین مدین قرار داشتن آن در مسیر عبور کاروان های تجاری میان دره رود اردن در شمال و بنادر تجاری یمن در جنوب شبه جزیره بوده است.

مطابق این گزارش ها کالاهایی مانند سنگ های گران بها، عاج، چوب درخت صندل، ادویه جات، پنبه، مشک، کافور و عود که از شرق دور به ویژه چین و هند در سواحل یمن و به ویژه خلیج عدن تخلیه می شد، توسط تاجران کالا به نواحی شمالی به ویژه دمشق منتقل شده و سپس به سایر مراکز شهری در اطراف آن و فلسطین و بنادر ساحلی شرق مدیترانه توزیع می شد. ضمناً راه مهمی از طریق شبه جزیره سینا به شمال مصر کشیده می شد (نک: ابوالعلاء، ۱۲۷/۳). با نگاهی به نقشه ها و اطلس های جغرافیایی ملاحظه می شود که سواحل خلیج عدن و بندرهای یمن مناسب ترین نقاط برای پهلو گرفتن کشتی ها بوده است. بارهای تخلیه شده توسط کاروان های تجاری در این بنادر در امتداد ساحل شرقی دریای سرخ به نواحی شمال شبه جزیره انتقال یافته و از آن جا به سواحل شرقی مدیترانه حمل می شده است. این مسیر از منظر توپوگرافیک به گونه ای است که شرایط مناسبی جهت عبور کاروان ها دارد. از سوی دیگر، در بخش مهمی از آن در موازات خطوط ساحلی دریای سرخ بنادر کوچک ساحلی در شرق دریای سرخ واقع است که ارتباط راه اصلی را با مسیر عبور کشتی های تجاری و بازارهای مسیر برقرار می کرده است (Bush, 85).

نتیجه

بسیاری از گزارش های مورخان، مفسران و قرآن پژوهان از رویدادهای تاریخی قرآن کریم به عامل زمان و ابعاد تاریخی محدود شده و ابعاد مکانی و خصوصیات جغرافیایی در این گزارش ها کمتر مورد توجه بوده است. از این رو، درباره خصوصیات مکانی رویدادهای تاریخی قرآن کریم، معمولاً با اطلاعات ناقص و گاه متناقض مواجهیم. بنابراین، برخی از تاریخ پژوهان به دلیل اثرگذاری شرایط جغرافیایی هر سرزمین در سیر وقوع حوادث تاریخی، دانش جغرافیا را به عنوان علم مکان و ابزار متداول در آن و به ویژه نقشه ها و اطلس های جغرافیایی را رمزگشای پژوهش های تاریخی دانسته و معتقدند تحلیل و تفسیر دقیق حوادث تاریخی، جز به مدد دانش جغرافیا حاصل نمی شود. نمونه های متعددی از تحقیقات مربوط به کتاب مقدس رویدادهای تاریخی را از دیدگاه جغرافیایی بررسی کرده اند و اطلس های جغرافیایی فراوانی نیز پدید آمده است.

تفسیر رویدادهای مربوط به مدین در قرآن کریم نیز از همین منظر قابل بررسی است. اگرچه بخشی از اختلاف نظرهای موجود می تواند به دلیل اختلاف زمانی گزارش های مربوط باشد، کمبود پژوهش های

میدانی و کتابخانه‌ای در جهان اسلام سبب شده است که هنوز ابهاماتی پیرامون این موضوع وجود داشته باشد. این در حالی است که محققان عهد عتیق مانند ریچارد برتون^۱، جان فیلیپی^۲ و جان ساویر^۳ پژوهش‌های گسترده‌ای درباره خصوصیات مکانی رویدادهای تاریخی به عمل آورده‌اند.

در مورد مدین مراجعه به نقشه‌ها و اطلس‌های جغرافیایی نشان می‌دهد که مجاورت با دره حاصلخیز رود اردن از یک سو و سواحل شرقی دریای مدیترانه از سوی دیگر و نیز موقعیت جغرافیایی این ناحیه در مسیر کاروان‌های تجاری بنادر جنوبی سرزمین عربستان و بنادر واقع در ساحل شرقی مدیترانه و دره رود اردن و سرزمین شام و همچنین کسب درآمدهای ناشی از خدمات بین راهی، به عنوان عوامل اصلی رونق اقتصاد و تجارت مدین در هزاره دوم قبل از میلاد سهم مهمی در سیر تحول تاریخی آن داشته است. همچنین ابعاد جغرافیایی مطالعات صورت گرفته درباره مدین از جمله مطالعات کالین همفریز نقش مهمی در رفع ابهامات درباره محدوده جغرافیایی سرزمین مدین داشته و اختلاف گزارش‌های تاریخی را به وحدت نظر تبدیل کرد.

در مجموع، می‌توان گفت تأکید بر دیدگاه‌های صرفاً تاریخ محور مانع از درک درستی از این مکان تاریخی شده و اطلاعات متناقضی را فرا روی ما قرار خواهد داد. این درک تاریخی ناقص یا نادرست را می‌توان تا حد زیادی از طریق بررسی خصوصیات مکانی و تحلیل جغرافیایی جبران ساخت.

نقشه ۱: موقعیت جغرافیایی مدین
(AbuKhalil, *Atlas of the Qur'an*)

۱. Burton, R. F., *The Land of Midian*, C. Kegan Paul, London, 1879.

۲. Philby, John, *The Land of Midian*, Benn, London, 1957.

۳. Sawyer, John and Clines David, *Midian, Moab and Edom*, JSOP Press, England, 1983.

نقشه ۲: حدود تقریبی ناحیه مدین بر اساس مطالعات نگارندگان
(Hubbard Scientific Raised Relief Map : Middle East)

فهرست منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، سازمان دارالقرآن الکریم، سروش، تهران، ۱۳۸۳ ش.
- آیینهنوند، صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۸۷ ش.
- احمدیان، محمدعلی، «جغرافیای تاریخی چیست»، در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ش ۳ و ۴، ۱۳۷۶ ش.
- _____ «نگاهی به سیر تاریخی نجران»، در مشکوة، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۹ ش.
- ابن اثیر، عزالدین، تاریخ کامل (الکامل فی التاریخ)، ترجمه حسین روحانی، اساطیر، تهران، ۱۳۸۳ ش.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، امیرکبیر، ۱۳۷۷ ش.
- ابوالعلاء، محمدطه، جغرافیه شبه الجزیره العربیه (الجزء الثالث و الرابع)، بی نا، قاهره، ۱۹۷۲ م.

- ابوخلیل، شوقی، اطلس قرآن، ترجمه سیدناصر طباطبائی، روزگار، تهران، ۱۳۸۶ ش.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، مسالک و ممالک، ترجمه محمد بن اسعد تستری، به کوشش ایرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۷ ش.
- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰ ش.
- بیگ محمدی، حسن، مقدمه‌ای بر جغرافیای تاریخی ایران، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ۱۳۷۷ ش.
- بیومی مهران، محمد، بررسی تاریخی قصص قرآن، ترجمه محمد راستگو، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۹ ش.
- جیهانی، ابوالقاسم، اشکال العالم، ترجمه علی بن عبدالسلام، به نشر، مشهد، ۱۳۶۸ ش.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- خزانی، محمد، اعلام قرآن، امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۵ ش.
- دزفولیان، کاظم، اعلام جغرافیایی در متون ادب فارسی تا پایان قرن هشتم، مرکز چاپ و انتشارات شهید بهشتی، تهران، ۱۳۸۷ ش.
- دورانت، ویل، درس‌های تاریخ، ترجمه احمد بطحانی، کتاب‌های جیبی، تهران، ۱۳۵۴ ش.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷ ش.
- رسولی محلاتی، سیدهاشم، تاریخ انبیا، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۱ ش.
- رضائی، زهرا، اماکن جغرافیایی در قرآن، پارسایان، قم، ۱۳۷۸ ش.
- شایان، سیاوش، فرهنگ و اصطلاحات جغرافیایی، مدرسه، تهران، ۱۳۶۹ ش.
- شکوئی، حسین، فلسفه جغرافیا، گیتاشناسی، ۱۳۶۴ ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ترجمه احمد بهشتی، موسسه فراهانی، قم، ۱۳۵۱ ش.
- عرب، محمدحسن، دانشنامه اماکن جغرافیایی قرآن مجید، فرهنگ مکتوب، تهران، ۱۳۸۸ ش.
- علی، جواد، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، الشریف الرضی، بغداد، ۱۳۸۰ ق.
- قرشی، سید علی‌اکبر، قاموس قرآن، دار الکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۷ ش.
- قوه‌چانلو، حسین، جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰ ش.
- کلباسی اصفهانی، فهیمه، نقد و بررسی اسرائیلیات، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی (عج)، قم، ۱۳۸۸ ش.
- گنجی، محمدحسن، جغرافیا در ایران از دارالفنون تا انقلاب، به نشر، مشهد، ۱۳۶۷ ش.
- مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۴ ش.
- مصاحب، غلامحسین، دائرة المعارف فارسی، فرانکلین، تهران، ۱۳۵۶ ش.

معرفت، محمد هادی، «جغرافیای قصص قرآن در نگاه پژوهشگران»، در بینات، سال اول، ش ۳، ۱۳۸۱ ش، صص ۱۱۵-۱۰۰.

مقدس، ابوعبدالله محمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، شرکت مولفان و مترجمان ایران، تهران، ۱۳۶۸ ش.

مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، دار الکتب اسلامی، تهران، ۱۳۷۴ ش.

مهدوی، مسعود، «مفهوم جغرافیای تاریخی»، در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰ ش.

مهرین شوشتری، عباس، فرهنگ لغات قرآن، گنجینه، تهران، ۱۳۷۴ ش.

هاکس، جیمز، قاموس کتاب مقدس، کتابخانه طهوری، تهران، ۱۳۴۹ ش.

یحیی، هارون، اقوام هلاک شده، ترجمه مؤگان دستوری، کیهان، ۱۳۸۲ ش.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۶ ش.

AbuKhalil, Shawqi, *Atlas of the Qur'an*, Amazon, Darussalam, 2003.

Bosworth. C. E., "Madyan Shuayb in pre-Islamic and Early Islamic live and History", in *journal of Semitics Studies*, v.xxix, March, 1984.

Burton, R. F., *The Land of Midian*, C. Kegan Paul, London, 1879.

Bush, N. C., *Review of the national geographic atlas of the world*, The National Geographic Society, 2015.

Carter, Harold, *An Introduction to Urban Historical Geography*, Edward Arnold, Britannia, 1989.

Encyclopedia Britannica, "Historical Geography", Chicago, v.v, 1961.

Gordon East, W., *An Historical Geography of Europe*, London, 2015.

Green, David, *Geography of the world*, Darling Kindersley, Italy, 1996.

Hubbard Scientific Raised Relief Map: Middle East, 2004. (<https://www.amazon.com>)

Humphreys, C. J., *The Miracles of Exodus: A Scientist's Discovery of the Extraordinary Natural Causes of the Biblical Stories*, Harpers, San Francisco, 2003.

Neuwirth, Angelika, "Geography", in *Encyclopedia of the Quran*, General Editor: Jane Dammen McAuliffe, Brill, Leiden-Boston, v.ii, 2002, pp.293-312.

Philby, John, *The Land of Midian*, Benn, London, 1957.

Rothkoff, Aaron, 252 "Jethro; In the Aggadah", in *Encyclopedia Judaica*, v.xi, Edited by Fred Skolnik, Macmillan, New York, 1972, pp.251-3.

Sawyer, John and Clines David, *Midian, Moab and Edom*, JSOP Press, England, 1983.

Sinclair, D. J., *Faber Atlas*, Oxford, London, 1968.

Smith, G. A., *The Historical Geography of the Holy Land*, Armstrong and Son, New York, 1901.

